

Национальная библиотека
Республики Тыва им. А.С. Пушкина

ШЫН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 7 (16617)

2003 чылдың
ЯНВАРЬ 21,
вторник

Ат салган шагы 19.00
Садар өртээ 3 рубль.

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

Бюджет: хүннүң чугула айтырыы

ТҮҢНЭЛДЕРГЕ ДАЯНГАШ...

Бо хүннерде республика амыдыралында кончуг чугула айтырыгларның бирээзи – 2003 чылда Тыва Республиканың бюджетиниң сайгарылгазы чоруп турар.

2003 чылда баш удур бодаашкынар, санаашкынар-биле республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдези кандыг болурул, салдыг сорулгалар чедип алдынар бе дээрзин билип алыры-биле бистиң корреспондентивис Тыва Республиканың экономика сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Светлана Николаевна САПОВА-биле ужурашкаш, чугааны кылган.

— 2003 чылдың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң баш удур көрүүшкүннерин, санаашкынарның ажылдап кылырда, кандыг арганы ажылап, үндөзүлөп кылганыл?

— 2003 чылдың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң баш удур көрүүшкүннерин, санаашкынарның характеристиказын допчузу-биле чугаалаарының мурнунда эрткен чылдың түннелдериниң дугайында чугаалап көрейн. Баш удур көрүүшкүннер, санаашкынардан макроэкономиктиг көргүзүлгелер колдуу боттаны берген. ТР-ниң Экономика яамызының баш удур санаашкынарның алырга, ниити девискээр продукциязының хемчээли 2001 чылга деңгээрге, 5640 млн. рубль четкен болгаш 6,8 хуу өскөн. Баш удур көрүүшкүннер, санаашкынар езугаар үлетпүр бүдүрүлгелериниң продукциязы, көдээ ажыл-агыйның, үүрмектеп садар бараан саарылгазы, чүк сөөртүрүнге, өртектиг ачы-дуза дээш кирилделери херек кырында боттанган. Чурттакчы чоннун амыдырап-чурттаарының деңгели, орулгазы, акша-шалың төлевири, пенсия хемчээли база өскөн. 1997 чылдан эгелеп чурттакчы чоннун орулгазы турум өзүп эгелээн.

2002 чылда Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң барымдаазын дараазында чүүлдерден көрүп болур.

Үлетпүр адырларында бүдүрүлгелериниң бүдүрүкчүлүг чоруун чедип алганы-биле чоннун хереглеп барааннарының ассортименти калбарган.

Бүгү-ле бар ажыл-агыйларда өшкү-хойнуң, ивиниң баш саны өзүп турар. Малдың баш санын көвүдөдип экижидериниң талазы-биле көргүзүлгелер база чүгээр. Саң-хөө талазы-биле байдал чүгээртеп турар.

Эрткен чылдың бодаарга, үүрмектеп садар барааннарының садыг-саарылгазының хемчээли улгаткан, чурттакчы чоннун хереглеп турары үлетпүр болгаш аш-чем барааннарының ассортименти өскөн.

Чаш уругларның өлүп-хораар чоруу кызырлып турар. Өске девискээрлерге бодаарга, чаш уругларның төрүттүнер чоруу хөй.

Социал адырларга хамааржыр албан черлеринге ажылдаарына таарымчалыг кылдыр хандырылганы тургускан. Чаа школалар, эмнелгелер, спортчу залдар ажылгалга кирген. Капитал септелгени чорутканы-биле

ТР-ниң Экономика яамызының сайыдының хүлээлгезин күүседип турар С.Н.САПОВА.

өөредилгениң, кадык камгалалдың, культураның материал-техниктиг байдалы экижээн.

Ындыг-даа болза экономиканың турум болгаш өзүлдеги чоруун чедип алыр сорулга амдызында чедип алдынмаан. Үлетпүр бүдүрүлгелери боттарында бар курлавырларын долу-

зу-биле ажыллаваанындан үлетпүр бүдүрүлгелериниң бүдүрүкчүлүг чоруу кудулаан. Одалга-энергетика комплекстеринде чидиг байдал тургустунуп келген. Ажыл чок кижилерни ажылга хаара тударының талазы-биле айтырыглар долузу-биле шийирлеттинмейн турар. Респуб-

лика бюджетиниң орулгалары өзүлдеги-даа болза, кожуннарының боттарының үлүү чавыс болганындан экономиктиг хөгжүлдениң негелделерин хандырып шыдавайн турар. 2002 чылда хөй-хөй бүдүрүлгелер карылгалыг ажылдаан.

(Уланчызы 2-ги арында).

РФ-тиң Президентиниң Сибирь федералдыг округунун Бүрүн эргелиг төлээзиниң ажыл-албаны

“ЭРИК ЧЕРДЕН ЭНДЭЭ БОЛБАЗЫН...”

Л. Драчевский журналистер-биле ужуражылга үезинде.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Шериг-оол Ооржакты РФ-тиң Президентизи Владимир Путинниң хүлээп алышынының соон дарый Леонид Драчевский ажыл-албанниң ужуражышкынарның бо чылдың январь 16-да Кызыл хоорайга эрттиргениниң дугайында солуннун мурнуку номеринге чырыткан. «2002-2003 ч.ч. кышкы үезинде онзагай байдалдарны болдурбазының хемчеглериниң дугайында», «Кызылда ЧЭТ-биле таныжылга болгаш «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайының чазылдырар бүдүмелдер шыгжаар складына хынап көргениниң түннелдериниң дугайында» чөвүлел хуралдарга Бүрүн эргелиг төлээзин киржилгези ажыл-албанниң эң кол ужуражышкынарны деп республиканың массалыг информация чепсектери медээлеп чарлаан.

Чазактың хуралдар залына бирги чөвүлел хурал эрткен. Леонид Драчевский, Шериг-оол Ооржак ону башкарып эрттирген. Чазак Даргазының Улус ажыл-

агыйы болгаш оперативтиг айтырыгларның ажыл-чорудулгазын таарыштырарының талазы-биле бирги оралакчызының — Энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажыл-агый яамызының сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Сергей Никоновтун илеткелин аңаа дыңнаан, саналдар солушкан.

Сергей Викторовичиниң илеткелинден алырга, ылаңгы Кызыл, Ак-Довурактың чурттакчыларына төпчүткен чылыг хандырылганын доктаамал болдурары кышкы байдалдарга эң чугула айтырыг. Кыштаглаашкына республика белеткенген. Бүдүрүлгө, сокультамыдырал, чуртталга бажыңнарын электриниң энергия, чылыг хандырылганы-биле холбаалыг бааза адырларның удуртулгазы болгаш специалистери бо талазы-биле багай эвес ажылдаан. Хөмүр-даш уургайының ийи участогунун ажылына үзүктелишкени болбаан. Чылыг-биле хандырылганың хереглеттинер курлавыры

барык бүгү кожуннарда тургустунган. Хөмүр-даш, одаар ыяш, газ, нефтьпродуктулар курлавыры херегелдерге дүүштүр мөөңнеттинген. “Тыва коммунально-энергетика” ККБ-ниң амгы күш-ажылының чогумчалыг болганы демдеглексенчиг.

Кызылда ЧЭТ-тиң чылыг дерилгелериниң септелгелеринге 34,2 миллион рубльди үндүргөн, № 9 болгаш 14 котел агрегаттары, № 2 болгаш 5 трубогенераторлар болгаш дузалал дерилгелер септелгени эрткен. Ак-Довуракта трубина цегиниң химсуагшталгазы, суг дамчыдылганының хоорзалары, насостары септеттинген. Хоорайлар, суурлар, орук харылзааларының байдалдары бергедээшкенин черлерниң кышкы айларда чылыг-биле хандырылганына Сергей Викторович делгеренгей-биле доктааган.

Одалга сезонунун эгезинден бээр 41,1 муң тонна хөмүр-дашты чуртталга-коммунал ажыл-агыйларының котелдарынче сөөртүп

(Уланчызы 2-ги арында).

Тыва Республиканың девискээринге акциз складтарын тургузарыңга чөпшээрел бээр чурумну болгаш негелделерни бадылаар, а ол ышкаш акциз складтарын тургузарыңга чөпшээрелге бээриниң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2002 чылдың декабрь 30

№ 1006

Кызыл хоорай

«Этилдиг спиртти, арага болгаш спирт холаан продукцияларны бүдүрерин болгаш садып-саарарын күрүнеден таарыштырар дугайында» федералдыг Хоойлуга өскерилгелер кириер дугайында» 2001 чылдың декабрь 29-та №186-ФЗ федералдыг Хоойлунуң 12 чүүлүнүң 2 пунктузунун дөрткү абазын болгаш акциз складтарын

тургузар болгаш девискээр аайы-биле тускай маркаларны бээриниң чурумунун ниити негелделерин бадылаар дугайында» Россия Федерациязының Чазаның 2002 чылдың октябрь 1-де №723 доктаалының 2 пунктузун күөседир сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаалы болза:

1. Тыва Республиканың девискээринге

акциз складтарын тургузарыңга чөпшээрел бээриниң Чурумунун болгаш негелделериниң саналдап кириген Чурумун бадылаар.

2. Акциз складтарын тургузар чөпшээрелди Тыва Республиканың Чазаның доктаалы-биле хүлээп алыр.

3. Бо доктаалды дугуржуп чугаалажы-

ры-биле Россия Федерациязының Үндүрүглер болгаш чыылдалар яамызынче чорудар.

4. Бо доктаалдын күөселдези дээш контроль чорударын Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызыңга дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК

Тыва Республиканың Чазаның 2002 чылдың декабрь 30-де № 1006 доктаалы-биле бадылаан.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЕВИСКЭЭРИНГЕ АКЦИЗ СКЛАДТАРЫН ТУРГУЗАРЫҢГА ЧӨПШЭЭРЕЛ БЭЭРИНИҢ ЧУРУМУ БОЛГАШ НЕГЕЛДЕЛЕРИ

I. Ниити чүүлдер

1.1. Акциз складын тургузар чөпшээрелди арага продукцияларын бүдүрер, шыгжаар болгаш садып-саарар чөпшээрелдиг организацияларга (моон ыңай организациялар дээн) бээр, ол ышкаш ол организацияларга Россия Федерациязының девискээринге бүдүргөн 9 хуудан ажыг этилдиг спирттиг арага продукцияларын шыгжаар, садып-саарар (дамчыдып бээр) эргени бээр. Ол ышкаш чөпшээрелди алган акциз складының турар черин, үндүрүг складының ажылдаар негелделеринге дүүштүр айтыр (Россия Федерациязының Үндүрүг кодекзиниң 2 кезээниң 197 чүүлү-биле).

II. Чөпшээрелди бээриниң негелделери

2.1. Чөпшээрелди, ону берген күштүг үеде дараазында негелделерни езугаар бээр:

а) арага продукцияларын бүдүрер, шыгжаар, садып-саарар чөпшээрел барда, азы арага продукцияларын садып алгаш, саарар чөпшээрел барда, ону субъектиниң 1999 чылдың январь 7-де үнген №18-ФЗ федералдыг Хоойлузунуң 19 чүүлүнүң 11 пунктузунга дүгжүп турарын бадыткаанда.

б) туткан байдалы тааржыр, магадылалдыг тускай бажыны үзүп бергенде, арага продукцияларын шыгжаар арга барда, девискээрниң тускай марказы барда, а ол ышкаш арага продукцияларын шыгжаар чурумну сагаанда, өске-даа негелделерни хандырганда боттандырып болур, үндүрүг складының чурумун көргөн РФ-тиң Үндүрүг кодекзиниң 2 кезээниң 197 чүүлүнүң 6, 7 пунктуларын барымдаалаанда боттандыраар. Үстүнде айтылган склад бажыны харылзааның чөпшээрел-селдери-биле, саналга болгаш оргтехника-биле, а ол ышкаш компьютер техниказы-биле хандыртылган турар ужурлуг, ол чүүлдер Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының, садыг, хандырылга черлериниң негелделеринге, арага продукцияларынга күрүне монополиязын хандырган сорулгаларга дүүшкен турар. Россия Федерациязының Үндүрүглер болгаш чыылдалар яамызының тодаратканы чурумга дүүшкен турар.

Арага продукцияларын үүрмектеп болгаш хөй-ниитиниң чөмөнчилге черлеринге садарын боттандыраар акциз складтары янзы-бүрү маркаларның шынарын тодарадыр тускай техника-биле хандыртылган турар. Ындыг маркаларны арага продукцияларынга күрүне монополиязын хандыраар талазы-биле ТР-ниң күрүне комитеди РФ-тиң Үндүрүглер болгаш чыылдалар яамызының Тыва Республика талазы-биле эргелели-биле дугуржуп чугаалашкаш боттандыраар.

в) акциз складын тургузарыңга чөпшээрел бээр дугайында Тыва Республиканың Чазаның доктаалы бар турар;

г) акциз складыңга тус черге бүдүргөн арага аймааның чартык кези турар;

д) акциз складын тургузарыңга чөпшээрел бээр дугайында билдиришкин кириген бир чыл дургузунда продукцияның бүгү хевирлерин садып-саарганының дугайында медээ;

е) акциз складын тургузар дугайында билдиришкин кириеринге чедир 6 айдан эвээш эвес хуусаада арага продукция-

зының рыногунуң киржикчизи ажыл-чорудулганы боттандыраары (бүдүрер организацияларга болгаш мөөңнеп садар организацияларга);

ж) акциз складын тургузар билдиришкинни кириер хүнге чедир 6 ай иштинде этилдиг спиртти, араганы болгаш спирт холумактыг продукцияларны бүдүрерин болгаш садып-саарарын күрүнеден таарыштырар дугайында хоойлужулганы, ол ышкаш Үндүрүглер болгаш чыылдалар дугайында РФ-тиң хоойлужулгазын хажыткан таварылга турбас.

з) девискээрниң тускай маркалары-биле марка салыры.

III. Чөпшээрелдерни бээриниң чуруму

3.1. Организация черлери чөпшээрел алырда, РФ-тиң Үндүрүг болгаш чыылдалар талазы-биле яамызының Тыва Республикада эргелелинге дараазында документилерни кириер:

а) организацияның долу болгаш кызыра адаан адын айтылган, чөпшээрелди бээр дугайында билдиришкин, акциз склады турар бажының адресин, үндүрүг төлекчизиниң идентификация номерин айтыр, ол ышкаш организацияның банкыларда санажылга агар саннарын, чөпшээрелдиң хуусаазын, ажыл-чорудулганың хевирин айтыр;

б) Тыва Республиканың Чазаның акциз складын тургузарыңга чөпшээрел-биле берген документизи.

3.2. Нотариуска бүзүрөткен хоолгалар: — аккредитация аттестады (катап тургузуп турарыңдан аңгыда)

— арага продукциязын бүдүрер азы сайгарар ажыл-чорудулганың чогуур хевиринге чөпшээрел;

— организацияны турар чериниң аайы-биле үндүрүг органыга кириген дугайында херечилел;

— девискээрниң ниити планы, аңаа акциз склады турар бажыны, үндүрүг органының ажылдакчылары ажылдаар черни айтыр удуртукчузу ат салыр, таңма кагар (ийи экземплярга);

— саарылга (садыг) хөмчөөлдериниң дугайында декларация, чыл хөмчөөлин айтыр, а мөөңнеп садар организацияга билдиришкин кириген хүнүнге чедир);

— арага продукциязының саарылга хөмчөөлдериниң дугайында декларация.

3.3. РФ-тиң Үндүрүглер болгаш чыылдалар яамызының ТР талазы-биле эргелелиниң түңнел бижии, аңаа бо чурумунун болгаш негелделерниң II кезээниң 2.1 пунктузунун адаксы «б» пунктузунда арага продукциялары дээш химиктиг болгаш технологтуг негелделерни сагаанын айтыр.

3.4. Чөпшээрелди бээр азы ону бээринден ойталаар дугайында шийтпирни РФ-тиң Үндүрүглер болгаш чыылдалар яамызының Тыва Республика талазы-биле эргелели билдиришкинни алган хүнден 30 хүн иштинде хүлээп алыр болгаш организацияга бижимел хевир-биле шийтпир хүлээп алган соонда 5 хүн иштинде дыңнадыр. Шийтпирниң хоолгазын акциз складын тургузар чөпшээрел берген органче чорудар.

3.5. Девискээрниң тускай маркаларын хынаар приборлар турар ужурлуг.

IV. Чөпшээрел хуусаазын узадырының, доктаалының болгаш күш чок болдурарының чуруму

4.1. Организация чериниң кириген билдиришкинин езугаар чөпшээрелдин күштүг болур хуусаазын узаткан таварылгада, чөпшээрелдин күштүг болур хуусаазын узадып болур, чөпшээрелди бергенде, чөпшээрел бээр негелделерни сагаан таварылгада бээр (II кезек, пункт 2.1.).

4.2. Организацияны эде организастаанда, ады өскерилгенде, юридиктиг бүрүткелдиң азы акциз складының турар чериниң адрестери өскерилгенде, организацияның чөпшээрели читкенде, чөпшээрелди эде кылдыртыр дугайында билдиришкинни 5 хүн хуусаа иштинде кириер.

Чөпшээрелди ону алырын доктааткан хуусаада эде кылдыртыр.

4.3. Мөөңнеп садар чөпшээрелдин хуусаазын соксаткан таварылгада, Тыва Республиканың Чазаның берген чөпшээрелиниң хуусаазы база доостур.

4.4. Календарлыг бир чыл дургузунда чөпшээрелдин күштүг хуусаазын доктаадып болур.

4.5. Мөөңнеп, үүрмектеп садар организацияларже, бүдүрүлгелерже болгаш хөй-ниитиниң чөмөнчилге черлеринче шынарын хыналдазын эртпээн арага продукцияларын чорудары хоруглуг.

4.6. Үндүрүг хоойлужулгазын сагырыңга күрүне контролюн болгаш хайгааралын боттандырып турар органнарның кириген материалдарыңга, а ол ышкаш арага продукциязының рыногунга таарыштырылган болгаш контроль талазы-биле Тыва Республиканың Чазак комиссиязының кириген дилээнге үндезилээш, берген чөпшээрелдин болгаш чөпшээрелге чөпшээрелдиң хуусаазын ара соксадып болур.

4.7. Берген чөпшээрелдин болгаш чөпшээрелге чөпшээрел хуусаазын хары угда доктааткан (соксаткан) таварылгада, РФ-тиң Үндүрүглер болгаш чыылдалар яамызының Тыва Республика талазы-биле эргелели күркомитет-биле кады акциз складын пломбаалап хаар болгаш үш хүн иштинде ук складта арткан продукцияларны ончалап даңзылаар.

4.8. РФ-тиң Үндүрүглер болгаш чыылдалар яамызының ТР талазы-биле эргелели чөпшээрел хуусаазын доктаатканыңга хамаарыштыр организация чериниң ап чоруткан хөмчөөлдерин 10 хонук хуусаада күркомитет-биле кады хынаар, чөпшээрелди катап күштүг болдурар азы чөпшээрелге чөпшээрелди шийтпирни хүлээп алыр.

Чөпшээрелдин күштүг болурун 6 ай ажыг үеде катап тургуспас болза, РФ-тиң Үндүрүглер болгаш чыылдалар яамызының ТР талазы-биле эргелели суд чурумун езугаар чөпшээрел бээрин соксадыр, Тыва Республиканың Чазак чөпшээрелди күш чок болдурар дугайында шийтпирни хүлээп алыр.

4.9. Чөпшээрелди күш чок болдурар дугайында шийтпир хүлээп алырының үндезиннери болза:

а) доктааткан чурумну хажыдып, чөпшээрел бергенде;

б) акциз складының чурумун хажытканда, чөпшээрел бээриниң негелделерин сагываанда;

в) арага продукцияларын хоойлудурумга чөрүштүр сатканда;

г) арага продукцияларын Россия Федерациязының өске субъектилериниң маркаларын ажыглап сатканда;

д) арага продукцияларын үүрмектеп садар организацияларга болгаш хөй-ниитиниң чөмөнчилге черлеринге, юридиктиг албан черлеринге, хууда сайгарлыкчыларга чөпшээрел чокка сатканда, чөпшээрелдин күштүг болур үези эрткенде сатканда;

ж) девискээр аайы-биле тускай маркаларның учедун, шыгжаар хуусаазын хажытканда;

з) арага продукцияларының рыногун таарыштырар болгаш контролдаар Тыва Республиканың чазак комиссиязының шийтпирин күөсетпээнде;

и) чөпшээрелдин хуусаазын ара доктаадыр хажыдышкын кылгаш, частырылганы чогуур үезинде чайлатпаанда.

5.0. Чөпшээрелдин күштүг болурун организацияның кириген билдиришкининге азы оларның күштүг болур хуусаазы доозулганда соксадыр.

5.1. Организация чаа чөпшээрел алырда эрги чөпшээрелдин хоолгазын дужаар.

5.2. Чөпшээрелдин күштүг болурун доктаадыр азы күш чок болдурар дугайында шийтпирни ону хүлээп алган үеден 5 хүнден орай эвэсте организацияга бижимел хевир-биле дыңнадыр.

V. Чөпшээрелдер реестрин чорударының чуруму

5.1. Берген чөпшээрелдерниң дугайында медээни РФ-тиң Үндүрүглер болгаш чыылдалар яамызының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң чорудары чөпшээрелдер реестринге, а ол ышкаш РФ-тиң Үндүрүглер болгаш чыылдалар яамызының чорудары чөпшээрелдерниң ниити реестринге кириер.

5.2. Чөпшээрелдер хевирин, чөпшээрелдер реестриниң хевирин Россия Федерациязының Үндүрүглер болгаш чыылдалар яамызы тодарадыр.

5.3. Чөпшээрел бээр дугайында чөпшээрелдин хоолгазын болгаш акциз складын тургузар дугайында чөпшээрелдин хоолгазын азы оон ойталаан дугайында дыңнадыр хоолгазын арага рыногун таарыштырар болгаш контролдаар талазы-биле Тыва Республиканың чазак комиссиязынче чорудар.

5.4. Девискээрниң тускай маркаларын кашты бергениниң болгаш ажыглаанының, акцизтер түңүнүң дугайында медээни РФ-тиң Үндүрүглер болгаш чыылдалар яамызының ТР талазы-биле эргелели Тыва Республиканың Саң-хөө яамызынга, Тыва Республиканың Садыг, ус-тывыш болгаш амьдырал хандырылга яамызынга, Тыва Республиканың арага продукциязынга күрүне монополиязын хандыраар талазы-биле күрүне комитединге ай санында-ла 5-тиң хүнүнде кириер.

VI. Түңнел

Тыва Республиканың девискээринге акциз складтарын тургузар чөпшээрелдерни бээриниң бо Чурумунга болгаш негелделеринге өскерилгелерни болгаш немелделерни Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың амгы күштүг хоойлужулгаларыңга дүүштүр кириип болур.

ҮЛЕТПҮР БОЛГАШ РЫНОК

ТУРУМ АЖЫЛДААРЫ — ҮЕНИҢ НЕГЕЛДЕЗИ

ТР-нің Үлетпүр ямызы бодунга хамаарылгалыг бүдүрүлгелерниң үзүктөл чок ажылдаарын хандырап, бүдүрүп үндүрүп турар продукцияның хемчээлин улгаттырышаан, ооң шынарынче улуг кичээнгеи салып турар. Бүдүрүлгелерниң чаартырынче көрдүнгөн төлөвилелдерни боттандыраарына көрдүнгөн инвестиция акшазын шингээди алып, бүдүрүлгелерниң ажылдаарының, техниктиг хандырылганын чедип алып болгаш тус черниң материалдарын ажылдаарының талазы-биле тодаргай ажылдар эрткен чылын чедип алдынган. Ап чорудуп келген хемчеглерниң түннелинде 2002 чылда Үлетпүр ямызының бүдүрүлгелери 412,3 млн. рубльдин продукциясын бүдүрүп үндүргөн. Баш удур көрдүнгөн планга дүүштүр 112,4 хуу болган. 2001 чылдың деңнели-биле алырга, 128,2 хуу өзүлдеги болган.

Рынок экономиказының үезинде планнаашкын ажылы турбас джип чугаалажып турар болгай бис. Бир эвес бүдүрүлгениң бар турган күчүлериңе, ооң материалдыг курлавырынга дүүштүр бүдүрүп продукцияны баш удур санап үндүрбес болза, ооң орулгалыг ажылдаарынга тодаргай түннелдер үнмейн барып болур. Ынчангаш ТР-нің Үлетпүр ямызы бодунга дорт хамаарылгалыг бүдүрүлгелерге баш удур бизнес-планны ажылдап кылгаш, орта дүүштүр бүдүрүп продукцияның хемчээлинге планны тургузуп каан. 2002 чылдың түннели-биле алырга, 12 бүдүрүлгелер ямының берген даалгазын күүсеткен, 14 бүдүрүлгелер эрткен чылга деңнээрге, продукция бүдүрүп көвүдеткен. Ол бүдүрүлгелерге алдын артельдери "Ойна" — 136 хуу, "Восток" кызыгаарлаттынган харыс салгалыг эштежилге — 277 хуу, "Кандела" КХЭ — 640 хуу, "Машина тудушкун заводу" ККБ — 142 хуу, Кызылдың дааранылга фабриказы ККБ — 138 хуу, "Ак-Довурактың трикотаж-дааранылга фабриказы" ККБ — 146 хуу, "Тывамебель" ККБ — 136 хуу, Чербинин ыяш белеткээр пунктузу — 286 хуу, Кызылдың караа четпестерин өөредилге чери болгаш өске-даа бүдүрүлгелер хамааржыр.

"Тыва даг-дүгү" комбинатында, "Тываның хевистерин" бүдүрүлгеге, Ак-Довурактың трикотаж-дааранылга фабриказына Үлетпүр ямызының үнүшкүнүгү хуралын эрттирип, бүдүрүлгелерде тургустунуп келген нарын айтырылганын шиитпирлээр талазы-биле боттут дузаны чедирип келген. РФ-тин Күрүне Думазына, РФ-тин Экономика болгаш Үлетпүр ямыларының департаментилеринге, Тываның машина тудушкун заводунга полиэтилен пленкалар болгаш пластмасс кылыгылары бүдүрүп үндүрер талазы-биле техниктиг эде тургузушкуну доозарының акшаландырышының камгалап алган. Ооң түннелинде Машина тудушкун заводунга 9 млн. рубль келген.

Ак-Довурактың "Тыва даг-дүгү" комбинатының техниктиг чаартылганын чорудар талазы-биле эрткен чылын улуг ажылдар кылдынган. Красноярск хоорайда Сибириниң өнүг металлдар

талазы-биле эртем-шинчилел институту даг-дүгү арыглар фабриканың чылда 55 муң тонна даг-дүгүн бүдүрүп үндүрер талазы-биле төлөвилелин ажылдап кылган. "Тыва даг-дүгү" комбинатында инвестицияны кириштирер сорулга-биле ТР-нің Чаззаа Новосибирск хоорайда "РАТМ" бүдүрүлгө-биле чингине керээни чарган. Ооң план-хемчеглери ажылдап кылдынган. "Тываның хевистерин" ККБ-ге "Межпромбанк" чээли алырының айтырымы шиитпирлеттинген. Амгы үеде бүдүрүлгени эде тургузар талазы-биле ажылдар чоруп турар. "Алгы-кеш фабриказы" ККБ-ниң тудуунга инвестиция болгаш чээли алырының керээзин "Межпромбанк" ХАН-биле керээни чарган. Ол бүдүрүлгеге алгы-кеш болбаазырадыр италян дериг-херекселдерни тургузар талазы-биле керээ чарарын чугаалажып турар.

Бо чылын Ак-Довурактың трикотаж-дааранылга фабриказына трикотаж пестү бүдүрүп үндүрериниң чаа технологиязын шингээди алган. Эртээ садып алыкчыларга таарымчалыг, шынары эки бараанныг продукцияны бүдүрүп үндүрүп эгелээн.

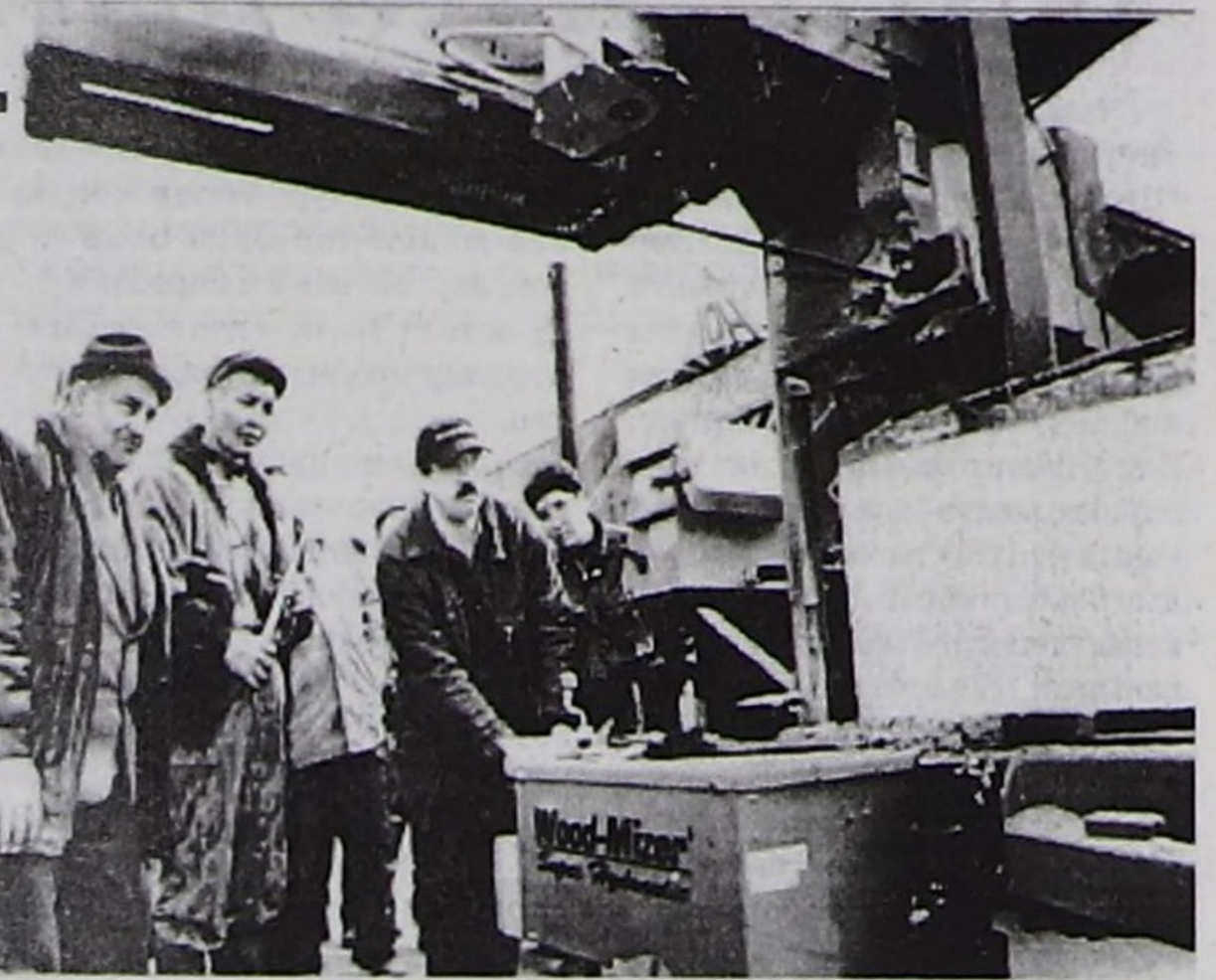
2002 чылда Үлетпүр ямызының бүдүрүлгелери 412,3 млн.рубльдин продукциясын бүдүрүп үндүргөн. Баш удур көрдүнгөн планга дүүштүр 112,4 хуу болган. 2001 чылдың деңнели-биле алырга, 128,2 хуу өзүлдеги болган.

Укту аргып, даарап үндүрериниң технологиязын шингээди алырының кырында келген. "Кызылдың дааранылга фабриказы" ККБ-зи форма болгаш даштыкы хептерни даараарының чаа технологиязын шингээди алган. Хепти быжарының автоматтыг системаның чаа технологиязының дериг-херекселдерин садып алган, ону тургузарының монтаж ажылдары чоруп турар. Ол дааранылга технологиязының дыка хөй айтырылганын чедимчелиг шиитпирлээр апаар. Ыяш болбаазырадыр бүдүрүлгелерниң техниктиг хандырылганын экижидер, бараанныг продукцияның чаа хевирлерин бүдүрүп үндүргенин шингээди алып талазы-биле ажылдар уламчылап турар. "Тывамебель" ажык хевириниң акционер ниитилел бажың этсезиниң чымчак хевирин чаа технологияга дүүштүр, бедик шынарлыг кылырын шингээди алган болгаш ыяштан сонга, эжик кастактарын кылып эгелээн. Машина тудушкун заводу ТСП-

тен школага хереглээр этсепти бүдүрүп эгелей берген.

Алдын казып турар бүдүрүлгелер эрткен чылын 1180 кг алдынны казып тыпкан азы 368 млн. рубльдин продукциясын бүдүргөн. 2001 чылдың деңнели-биле алырга 32,7 хуу хөй болган.

Чүгле алдын казып турар бүдүрүлгелерниң күжү-биле геология-шинчилел ажылдарын долузу-биле чорудары болдунмас апарган. Чамдык алдын казып турар черлерде өнүг металлдың курлавыры төнөрүнүн кырында келген, ол черлерни болбаазырадып ажылдаарының аргазын тургузары чугула апарган. Организастиг ажылды удуртулганың чедир чорутпаанындан эрткен чылын "Тыва алдын" бүдүрүлгө алдын казар ажылче кирбээн. Ооң түннелинде Эйлиг-Хемнин алдын казар чөпшээрелин "Ойна" артелиниң алдын тывыкчылары алган. Бир эвес алдын тывыжын моон сонгаар улгаттырар дээр болза, ооң курлавырынга чорудар шинчилел ажылдарының концепциясын ажылдап кылыры чугула апарган.

үндүргөн, ол 2001 чылдың деңнелин 30,3 хуу хөй болган. Сөөлгү чылдарда буурап дүшкөн бүдүрүлгелерни катап ажылдадырынга Үлетпүр ямызының кылып чоруткан ажылдары хөй. Чылдыңна чиик үлетпүрнүн бүдүрүлгелериниң бүдүргөн продукцияларына делгелге-көрүлде конкурзун организаптап, тиелекчилерни шаңнап-мактап келген. Үлетпүрнүн бо адыры моон-даа сонгаар хөгжүлдени алып дээрзинге кандыг-даа чигзинишкин турбас. Чүге дээрге ооң материал-техниктиг баазыны быжыгып, иштиги курлавырлары тургустунган. ТР-нің Чаззаа республикага чиик үлетпүрнү хөгжүдөр талазы-биле тодаргай хемчеглерни ап, деткимчени берип келген. Эрткен чылын чиик үлетпүрге республиканың инвестиция программасындан 1350 муң рубльди берген. Ону чиик үлетпүрнүн 6 бүдүрүлгелеринге таарыштыр үлээн.

ТР-нің арга-арыг үлетпүрнүн бүдүрүлгелери эрткен чылын 11,0 млн. рубльдин продукциясын бүдүрүп үндүргөн, а ол 2001 чылдың деңнелин 11,7 хуу куду болуп турар. Ооң кол-ла чылдагааны эрткен чылдың августун эгелээш "Тыва арга-арыг" КХЭ ажылын соксаткан. Ажылчиннарны болгаш инженер-техниктиг ажылдакчыларны төлевир чок шөлээже үндүргөн. Чүге дээрге үндүрүг инспекциязы "Тыва арга-арыг" КХЭ-ге хамаарыштыр буураан бүдүрүлгө кылдыр айтырыгны тургускан. Августун эгелээш фирма "ТТ" ыяш белеткелдин чорудуп, ону Саян ажыр садып турар. Ам бо хуннерде ийи бригада Шагаан-Арыгга ажылдап турар. Чербинин ыяш белеткээр пунктузун "Тывамебель" КХЭ өнчүзү-биле катый 7,6 млн.рубльге садып алган. Ол бүдүрүлгенин ажылында чаартылгалар көстүп келген. Акша-тегерик айтырының чедир шиитпирлеттин-мээни-биле Ырбанның ыяш белеткээр пунктузунун байдалы нарын болуп артпышаан.

"Тыва даг-дүгү" комбинатында байдал эки талазынче эргилеп кел чыдар. Чыл эгезинден бээр (2002 чылда) 1595 тонна даг-дүгүн бүдүрүп үндүргөн. 2001 чылдың деңнели-биле алырга, 66,4 хуу болуп турар. Ында чөптүг чылдагааннар бар, чижээлээрге, арыглал фабриказының дериг-херекселдери эргижирээн, элендизинге чедир ажылдап

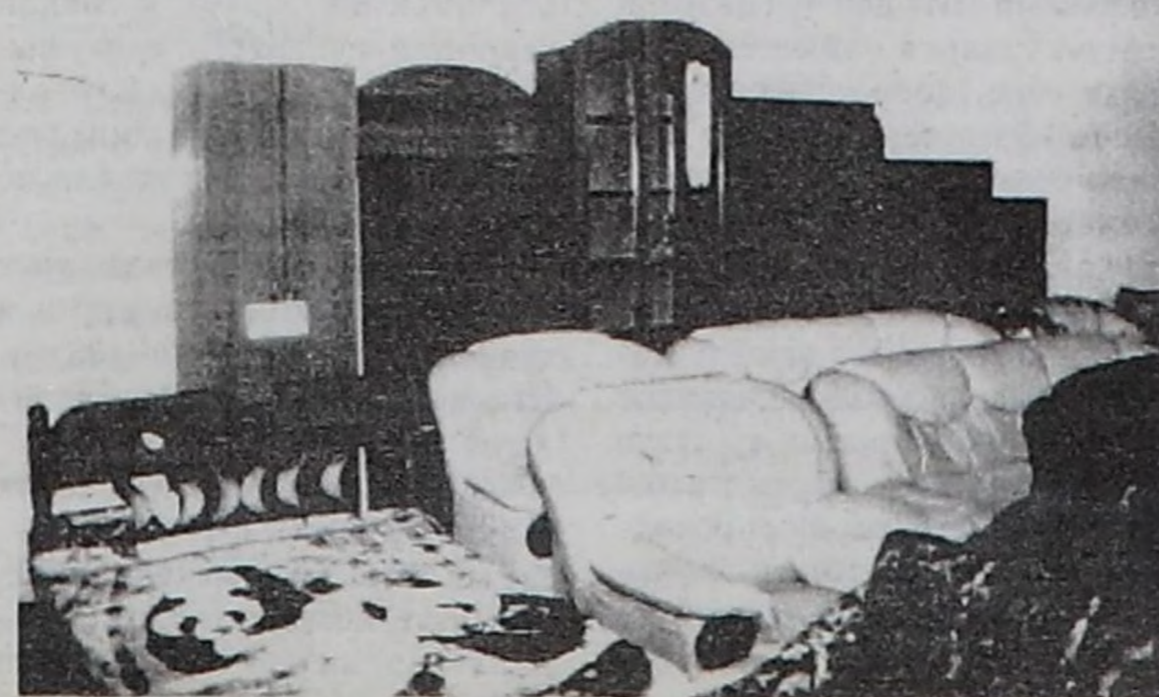
каапкан, бедик мергелдиг кадрлар-биле чедир хандыртынмаан, электри энергиясында өрелер дээш чырык чок үр үе турган, кывар-чаар материалдар чедишпейн турганы дээш, өске-даа боттут чылдагааннар турган. Ооң-биле чергелештир Федералдыг болгаш республиканың инвестиция программасындан көрдүнгөн акшалар чогуур үезинде келбейн турган. Ындыгдаа болза бо чылын комбинатка хөй ажылдар кылдынган. Ажылы-биле чугаалаар болза, чаартылгаже баштайгы базымнар кылдынган деп болур. Ам чүгле комбинаттын турум ажылдаарын хандырап, бедик сорттун даг-дүгүн бүдүрүп үндүрерин чедип алып дээш эде тургузушкун ажылы чоруп турар. Акшаландырышының айтырыгын федералдыг болгаш республиканың тускай көрдүнгөн инвестиция программасындан алыры 2003 чылдың бюджетинде көрдүнгөн.

Үлетпүр бүдүрүлгелеринин эрткен чылын канчаар ажылдаанын кысказы-биле сайгарып көөрге мындыг. Кол-ла чүве бурунгаарлаашкын бар. Үлетпүр ямызы тус черниң материалдарын ажылдап тургаш, үлетпүр

Алдын казып турар бүдүрүлгелер эрткен чылын 1180 кг алдынны казып тыпкан азы 368 млн.рубльдин продукциясын бүдүргөн. 2001 чылдың деңнели-биле алырга, 32,7 хуу хөй болган.

бүдүрүлгелеринин хөгжүлдизин чедип алып дээш, улуг ажылды чорудуп турар. Ол дээрге — алдын, даг-дүгү, ыяш, алгы-кеш, дүк, чугай болгаш өске-даа тус черниң материалдары-дыр. Үлетпүр бүдүрүлгелерин рыноктун негелдизинге дүүштүр ажылдаарын чедип алып дээш ТР-нің Чаззаа, Үлетпүр ямызы сөөлгү чылдарда улуг ажылды чорудуп келген. Ооң түннелинде экономиктиг кризис үезинде үптетинген бүдүрүлгелерде ажылдавайн турар бүдүрүлгелер чок. Амгы үеде ол бүдүрүлгелерниң турум ажылдаарын хандырап дээш тодаргай ажылдар чоруп турар. Ооң-биле чергелештир рыноктун негелдизинге, конун сонуургалынга хамаарыштыр чаа бүдүрүлгелер тургустунуп, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдизинге үлгү-хуузун кирип турар апарган.

Сергей ХЕРТЕК.

КОЖУУНДА — КАРА ЧАНГЫС

ПОЛИТИКТИГ ОЮННУҢ ДОЛААЗЫНДА

Чазак, яамыларның ээлчеглиг үнүүшкүннериниң бөлүү-биле "Шынның" корреспондентилери эрткен сөөлгү үш чылда долгандыр хүрээлели чурттаарында таарымчалыг Би-Хемге каш-даа четкен. Парлалга төлээлериниң албан-хүлээлгези дың чангыс. Болушкуннарның, дыңнадыгларның медээ-чарын республиканың чурттаачы чонунга чырыдып бараалгаары. Агаар-бойдузу кадыг-дошкун Тываның найысылалының ол чарыкы дужунда кожуунну чуртташтыг дээним ужурдестүг.

Би-Хем, Өөк, Туранның аргарыг, тайга-сын болгаш базырыктарлыг бо девискээри барык дываажанчыг. Чоокку үеде кайгамчыктыг ол делгемнерни "Хааннар шынаазы" деп тодарадылгага четкени эртем-биле бадыткаттынган. Археологтук шинчилелдер, эртем ажыдышкыннары аңаа моон соңгаар уламчылаар болбайн аан. Барык ажык музей-биле демей кожуун-дур. Аян-чорукчулар, туристер доктар чур кылдыр шуут чаяаттынган.

Төөгү тураскаалдар, базырыктар иштинден тывылган алдын, мөңгүн, хүлер тураскаалдар оон тывылган. Эртемденнер, археологтарның санап турары-биле алырга, ол чижектиг үнелиг эдилелдер кайы-даа диптер, куржагларга кончуг ховар таваржыр. Тывыштар, ажыдышкыннар ук черниң онзагайын, чуртташтын делегейге моон соңгаар улам алдаржыдар.

Азия төвүнге доктаап, черчуртувусту чарашсынып, магадап ханмаан бедик, чырык аттыглар, амыдыралы көшкүн малчын бурунгу өгбелеривис Дываажан, Шамбала, Чыргалаң дугайында меделер-билишкыннерин салгалдан салгал дамчыштыр артырган. Чырыткылыг ХIY Далайлама каш чыл бурунгаар республикавыска моорлап келгеш, чырыткылыг каш хонуктарын артырган. Парлалга конференциязынга ооң сүзүк-биле бүргеткен харыларын ханы сонургалдыг дыңнаан мен.

Шамбала ораны кайда ирги деп айтырыгга Башкы чырык хүлүмзүрүг өттүр элдээртир баштактанчык: "Ооң бир черде барын дыңнааным аргажок, чогум кайдаазын билбес мен." Ол дээрге мерген угаанның улуг эезиниң ыдыкшыл, ээ-хайырал бүргээн биче сеткили. Бо ужуражышкын сагыш-сеткилимни ажыдыр хостаан. Төрөөн Тывамга, ада-ие өгбелеримге ханы, делгем чоргааралым ол болушкун сөөлүнде улам быжыккан.

Кыжы чыккылама соок, чайы халыын изиг ораным, ында кижибүрүзү меңээ ээ-хайыралыг. Хүндү деп шола аттыг Наңмай деп кырган-ачамның: "Дымырадыр чаап келир Дываажаным — Чаа-Хөлүм" дей кааптары-биле сеткилим, чылдар эрткен тудум, аяннажып олар. Шыдырааның чараш көжүн тып алганда, элээди оолдар дег ол амыраар чаңчылдыг чораан. Ооң-биле үе-черге өгбө чурукчу, даш чонукчузу Монгуш Черзи. Ол ийи кырганнар аразында тускай тырты-

жышкынның ирейлер чораан. Кайзының-даа сагъжы сүт дег ак. Төрөөн чурт, төрөл чон-на сол-менди чоруурун олар күзээрлер. Ынчангаш бирээзи Хүндү, өскези Чурукчу деп ат-алдары чуртташтарының аразында арткан.

Үстүнде адааным буянныңларны-биле алырга, Шамбала — кижиниң боду, долгандыр хүрээлелге кижиниң бодунуң дензигүүрлүг хамаарылгазы.

Монгуш Хола-Саловичиниң уруунуң оглу Василий Балчый-оол-биле кады бир бөлүк эрткен чылдың сөөлгү хүннеринде Би-Хем кожууннуң чурттаачылыг черлерин автомашиналыг эргидивис. Тыва тоолдарның аяны-биле алырга, Би-Хемде кыш — "Соок-Хаан" тергидеп турарда болза, аң-мең, мал-маган турлаа кылдыр чаяаттынган булуңуң арыг агаарын хөрөк ажыдыр тынып, ийи буттар турупкужеге кылаштаксаа келир чорду.

Долгандыр хүрээлели кышкы аян-шинчиге бүргеткен Би-Хемниң ажыл-ижин сонургал-биле көрдүм. "Кызыл тараачын" көдээ ажыл-агый кооперативиниң фермазының бо хүннерде сүт бүдүрерин уламчылап турары демдеглексенчиг, чарлаксанчыг. 1 тонна 900 килограмм сүттү саанчылар хүнде ортумаа-биле саап турар. Декабрь-январь айларның соогунда безин сүт-саанның көргүзүү барык ийи тоннаже чоокшулай берген. Ол дээрге инек кадарчылары, бызаа ажаакчылары, инектер, бызаалар кажааларының өй-тавында тудуп турар одакчыларның, адак болгаш эң сөөлүнде сүт-бараан фермазының эргелекчизи арга-дуржулгазы бедик К.К. Байыр-оолдун күш-ажылының боттук үрөтүңнели.

— Клара Кыргысовна, өске-даа улустарывыс дүштөй берди. Манап алыңар — деп, бызаалар аразында турган анык кыстарның бирээзи сүмеледи.

Биске шак-үе бо удаада хөлчөк кызы болган. Хүн — ийис. Дараазында база чоруну чогуңгур хүннер, айның айлашкаа албан таваржыр. Бо удаада биске билдиги организацыяның барык бодунуң орну ышкаш "холунуң үжүү" кымдан-даа, чүден-даа артык болуп турары илдең. Барык молдургажык апарган бызаалар, дөзевилей алырга, үрүп каан сыңый дег көстүр. Көдээ ажыл-агый кооперативинде мал чемнериниң белеткели шала чедимчелиг эвес болганзыг. Саваң харын ажаап күш четтинмес. Билип алганывыс болза тараа-биле мал чемнерин ук ажыл-агыйда орнажыры чаңчылчаан.

Көдээ ажыл-агыйның бо сүт-бараан фермазы дег хөй инек-саанның коллективтер кожуунда камгалаттынмай барган. Сөөш, Өөк сумуларның девискээринден ол дугайын эскердивис. Ол болгаш өске-даа магалыг, чаагай "Хааннар шынаазында" — базым санында, торга оыттаар шокар мээстер койгун чаштыр ажытталчактар ээн болгаш ажылгал чок чыдары хараданчыг.

Аралчор ОКСУР.

Би-Хем кожуунга соңгулда эртирип алыры кеземче-биле демей болган чүве-ле болгай. Ында хамык чүвени будаң-шаар кылыксаар, удур туржуушкун, төнмес-батпас чөрүлдээ турарын күзээр кезек кижилер бар. Олар Кызылдың бөлүк оппозиционерлери-биле бир баг болуп алгаш, бүдүн кожуунуң социал турум байдалына салдар чедирерин оралдажып, кижилерниң бажын доктаамал төөреткен турарлар. Бо "ойнакчыларның" кол-ла сорулгазы билдингир: каяа-даа боттун кижилерин эрге-чагыргага олуртуп алыры. Ылангыя Би-Хемни олар шагдан тура "холга алырын" күзеп, бүдүн кожуунуң чонун боттарының политиктиг оюннарынга дүүштүр өргүүделге бериптеринге-даа белен болуп турарлар. Оларның арыг эвес хөделишкыннериниң ук-дөзү хууда сонургалдар-биле холбашканы, ыттавакса-даа, каракта көстүп турар.

Бо удаада биеэги төөгү база катаптаан. Бо чаа чылдың баштайгы соңгулдалары январь 12-де чамдык кожууннарга болгулаан. Каяа-даа хоойлу хажыдылгазы болбаан. Чурум үрелген дугайында кандыг-даа медээ Төп соңгулда комиссиязынга келбээн. Би-Хемге база чагырга даргазының албан-дужаалы дээш соңгулда болуп эрткен. Аңаа үш кордакчы — В.Н. Гончаров, Е.К. Матвеева, М.В. Иусов киржип, кожуунуң соңгукчуларының боттарынга хамаарылгазын "кежинге көрүп" эрткенер. Баштайгы түннелдер бии-хемчилерниң тургузукчу ажыл-чорудулгаже, аай-баштыг, турум байдалче чүткүлдүүн илередип келген. Чүге дээрге эң хөй бадылаашкыннарны алган ийи кордакчы Валерий Гончаров биле

Екатерина Матвеева республиканың чазак-чагырга-газы-биле демнежип ажылдаар, политиктиг оюннардан хоорулгаш, езулуг ажыл-херектер кылырынче угланган программаны салганнар. Олар соңгулданын ийиги ээлчээн эртеринге белеткенип эгелей бергенде, аяс хүнде чаңнык дег, Би-Хем кожуунуң муниципалдыг соңгулда комиссиязы (эптиг болуру-биле ону МИК деп хураангайлап алылыңар) январь 12-де эрткен соңгулдаларны күш чок деп санаар дугайында шиитпирни үндүргөн.

Чүвениң ужу-бажы тывылгыже баштай МИК деп чүл дээрзин номчукчуларга таныштырары артык эвес. Моон мурнунда кандыг-даа соңгулдаларны чер-черлерге девискээр соңгулда комиссиялары (ТИК дээр) эртирип турган. Россияның соңгулда хоойлужудулгазынче эрткен чылын кириген чаа эдилге езугаар тус черлерге муниципалдыг соңгулда комиссиязын тургузуп болур апарган. Бо чаартылга езугаар ол-ла МИК-терниң эрге-хүлээлгелерин ТИК-терже дамчыдып каап болуруна хоойлуда көргөн. Ынчангаш бистин республи-

ликада кожууннар кол нургулайында шак-ла ынчалдыр кылып алганнар: ында ТИК-тер ажылдап турар. Мында кандыг-даа багай чүве чок, харын-даа эптиг: бүгүле соңгулдаларны ажылдап өөрөнгөн ол-ла кижилер чорударга, олар хоойлу-дүрүмнү-даа билир, соңгукчуларны-даа билир-ле болгай. А Би-Хем кожуунуң тус черниң Төлээлекчилер хуралы, ооң даргазы М.В. Иусов болуп турар, ТИК-тен аңгыда тус чер соңгулдалары эртирер МИК турзун деп шиитпирлээш, муниципалдыг соңгулда комиссиязын тургускан, чонда ону Иусовтуң комиссиязы деп адай берген. ТИК биле МИК аразынга будалбазы-биле-ле ынчаар адаан

Соңгулдалар, соңгулдалар...

магатчок. База бир чугаалап каар чүве чүл дизе, ол-ла ТИК, МИК-тин составында колдуу ол-ла кижилер кирип турар. ТИК болуп тургаш, эрткен чазын ТР-ниң Чазак Даргазының соңгулдаларында олар 4 участка соңгулданы күш чок деп санап база-ла будулгаазын үндүргөннер. Би-Хемниң 900 ажыг соңгукчузу ынчан оларның соңгуур хостуг эргезин кызгадан дээш удурлангышкын үндүрерге-даа, ТИК-тиң ынчангы политиктиг оюну кандыг-даа кеземче чок эрте берген. Ужуру болза ТИК кежигүннери кандыг-бир харысалгага ыяап онаажыр турган. Суд, чаргы-чаалы эгелеп чораш, үе-биле чоорту өжүп калганы илдең.

Бии-Хемниң
Аңаа үш кордакчы — В.Н. Гончаров, Е.К. Матвеева, М.В. Иусов киржип, кожуунуң соңгукчуларының боттарынга хамаарылгазын "кежинге көрүп" эрткенер. Баштайгы түннелдер бии-хемчилерниң тургузукчу ажыл-чорудулгаже, аай-баштыг, турум байдалче чүткүлдүүн илередип келген.

Би-Хемге Ш.Д. Ооржактың алган бадылаашкыннарының хөйү ол улустун бүрүлбаазын чаңнаашкыннарын дуй базып каапкан. Кеземче албайн амдажыыр дээн ышкаш, ол-ла ТИК июнь 2-де ук кожуунга парламент соңгулдазынга тормоз салып, соңгулданы болур болбас деп соңгукчуларны, кордакчыларны будап каан. Оларның ол бузуттары база-ла кеземче чок калган. Күсче чылдырып каан ол соңгулда база-ла түннел чок болган. Ам бо соңгулданы ол-ла улус МИК болуп алгаш, будап эгелээни ол. Немеи чугаалап каар чүве чүл дээрге, соңгулданың кескү мурнакчызы В.Н. Гончаровту соңгулдаже кирибес сагыш-биле ону бүрүткевейн, шаг болганнар.

Январь 12-ниң соңгулдазының баш удур санаашкыннарның түннелинде В.Н. Гончаров — 38 хуу, Е.Матвеева — 27, М.Иусов — 8 хууну алган.

Соңгулда соонда үш хонук эрткенде, МИК үш участка — Хадың, Туранның эмнелге участогунга, Өөккө артык бюллетень-тер тывылган деп чугаа үндүрүп

келген. Ындыг-ла чурум хажыттынган чүве болза, Төп соңгулда комиссиязынга ол дугайында дораан чүге дыңнатпааныл? Би-Хемниң МИК-ги баштайгы түннелдерни чарлапкаш, үш хонук эрткенде, үш участка артык бюллетень тывылган деп домактанып келгени база кайгамчык. Ынчангаш ол чылдагаан-биле 1247 санныг бюллетеньни күш чок деп санаан. Ол дээрге ниити санның дөрттүн бир кезии, ынчангаш бүгү соңгулданы күш чок деп санаарынга үндезин болур чүведир. Ол үш участка Кызылдан Иусовтуң "командазы" барып, соңгулда хааржактарын шын эвес турар деп сылдак-биле оларны

эде-хере салып турган деп сураг база бар. Артык бюллетеньнер канчап тыптып келгенил?

Юристерниң тайылбыры-биле алырга, артык бюллетень-нер чогуур хевирниң эвес болза, оларны херекке албайн барып болур. Чүге дээрге кым-бир кижикара өш-биле азы тенектенир дээш компьютерге бюллетень хевирин үндүрүп алгаш, хааржактарже суптуп болур. Ол-даа айыылдыг эвес. А ылап-ла бюллетень-нер ынчаар артык кылдыр бир участкага үнүп келген болза, ону чогуур органнар сайгарар апаар. Кым ону супканыл? Кайыын ап алганыл?

Бии-Хемниң
МИК-гиниң чиктиг чаңын Төп соңгулда комиссиязының ажыл-дакчылары Л.М.

Якушкина, Л. Ы. Кара-Сал кайгап ханмаан. Олар ЦИК-тиң даалгазы-биле МИК-тиң соңгулда түннели үндүрер дээн хуралынга чеде бээрге, оларны ынаар кирибес дээш пат болган. Чартык шак иштинде кирир-кирибес деп маргылдажып келгеш бадылаарга, МИК-тиң үш кежигүнү оларны хуралче кирибес дээн, 5-и кирир дээш бадылаан. Ылангыя МИК-тиң даргазы Кожевников дээрти ЦИК-ке чагыртпас бис деп хөлчөк болган. А хоойлу езугаар МИК-тиң үстүнде турар органы езулуг-ла ЦИК чүве-дир.

Моон кандыг түннел үндүрүп болурул дээрге, бо-ла хамык будулгаазын кымга херегил деп айтырыгны салыр апаар. Шынап-ла, Би-Хемге чагырга даргазының соңгулдазы эртпээн деп шимээн кымга ажыктыгыл? Айтырыгга харыны эрге-хоойлу камгалаар органнар тывар апаар. Бо үнүп келген чөрүлдээ-маргылдаа талазы-биле сайгарылганы кылырын дилээн билдиришкынни Төп соңгулда комиссиязы республика прокуратуразынче кириген.

Надежда ЭРГЕП.

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазында

БЮДЖЕТТИ ЧУГААЛАЖЫП КИРИПКЕН

2003 чылдын январь 17-де, пятницада, хүннүн ийги чартында Тыва Республиканың Чазак "2003 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунун төлевилелин Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазынче албан езузун езугаар кириген. Төлевилелден ангыда

чоруткан документилерниң аразында Тыва Республиканың Чазак Даргазының "2003 чылда Тыва Республиканың бюджет политиказының дугайында" Тыва Республиканың Улуг Хуралыга бюджет Өргүү-дели, 2003 чылда Тыва Республиканың социал-экономика хөгжүлдезинин баш бурунгаар тодарадылгасы, 2003 чылда Тыва

Республиканың каттыштырган бюджетинин баш бурунгаар тодарадылгасы, 2003 чылда Тыва Республиканың саң-хөө талазы-биле ниити балансызының баш бурунгаар тодарадылгасы, 2002 чылда каттыштырган болгаш республика бюджетинин баштайгы күүселдезинин дугайында отчет, 2002 чылда инвестиция

программазының күүселдезинин баштайгы түннелдери, өске-даа чамдык материалдар бар. Январь 20-де, понедельникте, Хоойлужудулга палатазының депутаттары бюджетти чугаалажып кирипкен.

Хоойлужудулга палатазының парлалга албаны.

ХӨӨМЕЙ — тыва чоннун катаптаттынмас кайгамчык онзагай уран чүүлү. Бо хүнде тыва хөөмей сайзырап орав, ооң күүседикчилери көвүдөөн болгаш күүседиринин шынары экижээн, ылаңгыя ону ангы-ангы аргалар-биле күүседип турары өөрүнчүг. Делегейин "Хөөмей" эртем төвүнүн санап турары-биле алырга, амгы үеде республикада 490 хөөмей күүседикчилери бар, ооң иштинде херээжен күүседикчилериниң саны 18 чедип турар. Назы-хар талазы-биле алып болза, 5 хардан 75 хар аразында кижилер.

Тыва хөөмейниң ХХ векте сайзырап келгенин 5 үе-чадага чарып болур: I-ги үе-чадага 1920 чылга чедир төрүттүнген хөөмейжилер хамааржыр (Кыргыз Сорукту, Ондар Комбу). Революция мурнунда Тывага хөөмейжилер хей турган, ынчалза-даа оларның аттары билдинмес артканы хомуданчыг.

II-ги үе-чадага — 1921-1940 чылдарда төрүттүнген хөөмейжилер (бистиң аравыста чок — Ооржак Хунаштаар-оол, Ондар Маржымал, Сат, Манчакай, Дакпай Максим, Санчы Кызыл-оол, Ак-оол Кара-Сал, Дмитрий Очур), бо үе-чаданан сөөлгү арткан сураглыг хөөмейжилери — Федор Тау болгаш Кара-оол Тумат хамааржыр. Олар тыва хөөмейниң сайзырап келгенинге улуг салдарны чедирген — боттарының соонда салгакчыларны болгаш тускай школаларны арттырган (чижээлээрге, Ак-оолдун, Хунаштаар-оолдун аянынга хей санныг аныяк хөөмейжилер күүседип чоруур).

III-кү үе-чадага 1941-1960 чылга чедир төрүттүнген хөөмейжилер хамааржыр.

IV-кү үе-чадага 1961-1980 чылга чедир...

V-ки үе-чадага 1981-2000 чылга чедир төрүттүнген хөөмейжилер хамааржыр.

1934 чылда хөөмейни бир дугаар үн бижидер аппаратурага бижидип эгелзэн (Комбу Ондар, Кыргыз Сорукту), оон соонда "Тываның аялгалары" болгаш "Тыва фольклор" деп пластинкалар үнгүлзэн. Амгы үеде тыва хөөмейни Россияга болгаш өске даштыкы чурттарга бижиткен янзы-бүрү компакт-дискилерден дыңнап болур. Тыва хөөмейжилер улустун аас чогаал фестивалдарына, ССРЭ-нин улустарының уран чүүл көрүлдериинге чедишкенин киришкенин түннелинде, өске нация чон бистиң бо кайгамчык уран чүүлүстү сонуургап, ону улам ыңай сайырадырынга деткимчени берип келген.

Эрги феодалдыг Тывага херээжен кижиниң хөөмей күүседир хоруглуг турган. Ынчалза-даа херээжен күүседикчи дугайында медээни Аксеновтуң "Тыва чоннун аялгалары" деп номунда Кыргыз Соруктуну уруу-биле кады хөөмейни күүседип турганындан билип ап болур. Херээжен хөөмейжилеринин бурунгу Тывага (ховар-даа бол) турганының дугайында чаа үнген "Хөөмейнин бодалдары" деп

номдан номчуп ап болур. Амгы үеде херээжен хөөмейжи Валентина Чульдун даштыкы Европа чурттарына (Францияга, Голландияга) баштай четкен тыва херээжен хөөмейжи болуп турар. 2002 чылдын октябрь 30-нүн хүнүнде Валентина Чульдунун чок болганы харааданчыг. Тыва херээжен хөөмейжилерден Дамыран Айлан, Тумат Чодураа болгаш Чооду-Ооржак Шончалай, "Тыва кызы" бөлүү болгаш өскелер-даа херээжен чоннун ортузунга хөөмейни непертердинге төлептиг үлүг-хуузун кирип турар. Херээжен хөөмейжилерниң ансамблин тургузары Хунаштаар-оол Сурун-оолович Ооржактын изиг күзели, ооң күзели бо хүнүнде боттанып келгени өөрүнчүг.

Республикада хөөмей күүседикчилеринин аразында "Улустун хөөмейжизи" деп бедик атты бо хүнде 13 хөөмейжи эдилеп чоруур. "Улустун хөөмейжизи" деп аттан ангыда, тыва хөөмейниң салым-чаянныг күүседикчилери Коңгар-оол Ондар, Кайгал-оол Ховалыгга "Россия Федерациязының алдарлыг артизи" деп бедик атты тывыскап.

Тываның девискээринде хөөмейниң кол неперзэн черлери барыын болгаш төп кожууннар болуп турары таварылга эвес. Ол черлерде тыва улустун шаандагы чаңчылдары болгаш езулалдары эки кадагалаттынган. Республиканың 490 хөөмейжилеринин 6-зының 4 кези ол кожууннардан болуп турар. Ынчалза-даа аныяк хөөмейжилер Эрзин, Берт-Даг болгаш Самагалдай школаларында тыптып турары өөрүнчүг. Аныяк хөөмейжилер тыптып кээп-даа турар болза, тыва хөөмей сөөлгү чылдарда улуг чидиригге база таваржып турар. Тодаргайлаарга, сөөлгү он чылдарда II-ги үе-чаданың сураглыг хөөмейжилеринин хей кезин болгаш аныяк хөөмейжилерни чидиргенивис канчаар-даа аажок харааданчыг.

Дакпай Максим Чаламович (Чөөн-Хемчик, Ийме сууру, 1999).
Куулар Олег Очурович (Чөөн-Хемчик, Чыраа-Бажы сууру, 1997),
Ондар Маржымал Очурович (Сүт-Хөлдүн Бора-Тайга сууру, 1996),
Ооржак Леонид Хорагайович (Чөөн-Хемчик, Чыраа-Бажы, 2000),
Ооржак Хунаштаар-оол Сурун-оолович (Алдан-Маадыр, 1992),
Монгуш Дырышпан Шадыпович (Чөөн-Хемчик, Хорум-Даг, 1996),
Монгуш Кошкар-оол Чучунмаевич (Кызыл-Мажалык, 1999),
Монгуш Сундукай Шээлеевич (Чөөн-Хемчиктин Хорум-Даг, 1996),
Сат Маар-оол Эргинеевич (Бай-Тайганың Тээли сууру, 2001),
Тумат Геннадий Хайдыпович (Өвүрнүн Хандагайты, 1996),
Чаш Геннадий Билчекеевич (Өвүрнүн Торгалыг, 1998),
Чульдун Валентина Назытпаевна (Мугур-Аксы, 2002),
Чульдун-оол Андрей Идамович (Улуг-Хемниң Арыг-Бажы, 2000),
Монгуш Владимир Билчекович (Чөөн-Хемчиктин Чадаана, 1999) дээш, өскелер-даа.

Устүнде адаанывыс хөөмейжилер дээрге Тыва чоннун кайгамчык салым-чаянныг кижилери, тыва хөөмейниң солутунмас күүседикчилери-дир.

Тыва хөөмейниң сайзыраарына, чугаажок, улустун аас чогаалының конкурстары, фестивалдары улуг идигни берип турар. Ынчалза-даа бистиң аравыста чок ат-алдарлыг хөөмейжилерниң чырыткылыг адынга тураскааткан көрүлдери оларның чаңгыс чер-чурттуларының, төрелдеринин органи-

застан эртеририп турары тыва хөөмейниң улам ыңай сайзыраарына дыка ужур-дузалыг.

1990 чылдан эгелзеш хөөмейни школаларга өөредип эгелзэн. Делегейин "Хөөмей" төвүнүн санап турары-биле алырга, республикада 32 хөөмей класстары ажилдап турар. Бир класста ортумаа-биле 12-15 өөреникчилер өөренип турар. Республиканың 12 уругларнын уран чүүл школазында хөөмейни өске академиктиг эртемнер-биле денге башкылап турар. 20 ортумаа школаларда хөөмейни башкылаашкынын чорудуп турар. Ону дооскан соонда, Кызылдың уран чүүл училищезинин национал хөгжүм талазы-биле салбырынга өөредилгезин улам

бедик денелге тургузуп, чогаалдыкчы езу-биле ажилдап чоруур.

10-20 чыл бурунгаар бистиң сорулгавыс — тыва хөөмейни делегейге непертердир, билиндирер турган болза, ам бо хүнде ол сорулгавыс чедип алдынган. Ынчалза-даа сөөлгү үеде тыва хөөмейниң келир үезинин дугайында дүвүредип турар айтырыглар хей апарган. Ооң чижээнге чамдык хөөмейжилер хей даштыкы чурттар кезип, хей кезинде бодунга ажык-кончаа кирип аар сорулгалыг тыва хөөмейниң чажыттары хайырал чокка даштыкыларга ажыдып, оларны өөредип турары дүвүренип апарган. Ол дугайын мындыг чижекке безин көрүп болур: чамдык тыва хөөмейжилер боттарының үнүн

терминни хей-биле ажыггалга кириерин сүмелеп турары чөптүг. Чүге дизе сөөлгү үеде моол чоннун: "Хөөмей — моол чоннун уран чүүлү" деп хөө илереди бээри кымга-даа билдингир болгаш тыва чонга эпчок байдалды тургузуп турар. Олар моол дылда боостта деп утка илереткен "комий" деп терминге даянып, а тыва дылда хөөмей деп сөс тодаргай чүүл илеретпезин барымдаалап, ооң ужурундан "Хөөмей — моол чондан укталган уран чүүл" дээрзинге бүзүрелди.

Тыва хөөмейниң өске чоннардан ылгалып турар кол демдээ, шинчизи — хөөмейни хөрөк-биле күүседир болуп турар. Өске чоннар чаңгыс кижип

ХӨӨМЕЙ

чылап болур. Ынчалза-даа хөөмей башкылаашкынында дыка хей айтырыглар ам-даа чедир шиитпирлеттинмээн.

СӨӨЛГҮ чылдарда хөөмейни ансамбль-биле күүседип турары неперзэн. Республикада 34 хөөмей ансамбльдери бар, ооң 14-ү бичи уругларны. Барык 35 чыл бурунгаар Тываның күрүениң "Саян" ансамблиниң чанынга 1 дугаар хөөмейжилерниң профессионал бөлүү тургустунган. 1980 чылдарнын ортан үезинде улустун аас чогаалына үндөзүлөп, "Тыва" бөлүк тургустунуп, тыва хөөмейни непертердинге төлептиг үлүг-хуузун кириген. "Хүн-Хүртү", "Чиргил-

бижиткен компакт-дискилерни ол-ла үндүрген даштыкы чуртарына "арттырып каапкаш", келирлер. Ол үн бижидилгелерин даштыкы дыңнакчы белени-биле садып ап болур. А Тывада ол компакт-дискилерни сатпайн турары-биле азы, садар-даа болза, 15-20 (\$) американ доллар өртектиг диск бистиң тыва дыңнакчыга күш четтинмес аар өртек болуп турары-биле бодувустун чонувустун кулаанга четпейн, чүгле өске чоннарда чедингир болуп турары канчаар-даа аажок хомуданчыг. Чамдык дискилерниң (чижээ, Японияга үндүрген) бодунда-даа, капсырылгасында азы тайылбыр бижиинде-даа Тыва деп чурт хамаанчок, безин "тыва" деп сөс чок болуп турар. Ол чүнү чугаалап турарыл?..

Ийе, хөөмейни өске чоннар мурнунга бараалгадып, өөредип-даа болбайн канчаар, ынчалза-даа улустун чугаалары ышкаш "Бүгү чүве чүгле өйүнде хемчээлинде эки". Даштыкы кижини өөредип тура, өөреткен кижипүрүзүнге "тыва хөөмейжилерден өөренигим шын, тыва чоннун уран чүүлүн күүседип чоруур мен" деп бодалды билиндирери чугула. Хөөмей тыва улустун аас чогаалынын эртинези болган шаанда, ол хевээр тыва чоннун салгалдан салгалче дамчып кээр турум чаңчылдыг, тывызыксыг уран чүүлү болуп артар ужурулуг. Оон башка ам 10-20 хире чыл эрткенде, тыва хөөмей-биле кымны-даа кайгадып шыдавас бис, а оон эртсе, хөөмей тыва чоннун уран чүүлүнүн эртинези деп бадыткаары берге апаар.

Ындыг сорулга-биле бо хүнде тыва хөөмейниң кол шинчилекчизи Кыргыз Зоя Кыргызовнаның "Хөөмей" деп ниити аттын орнунга Хөрөктээр деп

ниң ийи үн үндүрүп ырлаар техника аргазын шингээди апкан болза, чингине тыва хөрөк-биле азы хөрөктөп күүседир органы өске чоннар амдызында непертергей шингээди ап шыдавайн турар деп болур. Ооң ужурундан "тыва хөөмейниң ниити адын хөрөктээр деп адаза чогуур" деп бодалдын төрүттүнүп келгени ол. Ооң дугайында чаа үнер Новосибирск хоорайга парлаткан З.К.Кыргыстың тыва хөөмей дугайында монография номундан билип ап болур.

Тыва хөөмейниң туружун быжыктырып, ону делегей культуразынын ареназынче бедидер ужурулуг. Бистиң ам бо хүнде сорулгавыс — хөөмейлээр кижипүрүзүнүн даңзызын тургузары. Ынчангаш Тываның хөөмейжилери болгаш бичи-даа бол хөөмейлээр улустары "Хөөмей" эртем-шинчилел төвүнүн тургузуп турар даңзызынче ат-сывын бижиттирип алып болза, тыва хөөмейжилериниң саны долу болурунга чоокшулап болур.

Чүгле сөөлгү он чылдар иштинде тыва хөөмей улуг эволюцияны, чаартылганы эрткен. Күүседикчилерин күүселделери бедик денелде апарганы шын: олар хөөмейни чарашсыдар, оон чаа оруктарын дилээр, дыңнакчыны кайгадыптар сорулгалыг ангы-ангы күүселде аргаларын ажыглап турары чажыт эвес. Ынчалза-даа ыңдыг "сывыртажышкынын" түннелинде тыва хөөмейде чингине аяннарын чидириптер айыл бар дээрзи бо хүнде бисти дүвүредип артпышаан...

Марьята СУНДУЙ,
делегейинин "Хөөмей"
эртем-шинчилел төвүнүн
ажылдакчызы.

Чаа ном

Алдын-оол Сотнамович Ондар школаларга хой чылдар иштинде директорлап, өөредилге эргелекчилеп, математика башкылап чораан. Амгы хүннерде хүндүлүг дыштанылгаже үне-даа берзе, Кызылдын №9 муниципалдыг гимназиясында башкылап ажылдап чоруур. Кол ажылындан аңгыда, ол 50 чыл иштинде "Шын" солунун идепкейлиг номчукчузу, көдээ бижикчизи турганы аңаа уттундурбас.

Алдын-оол Сотнамович хостуг үезинде

чогаал бижиринге ынак чораан. Ынчангаш 1999 чылда ооң "Алдын холдар", 2002 чылда "Аңгылар чанып келген" деп элээди уругларга бижээн номнары үнгүлээн. Бо хүннерде ол "Албан даалгазы" деп баштайгы тоожузу бижип дооскан. Ук номда Алдын-оол Сотнамович амгы үеде эң чидиг айтырыг чечен дайынының дугайын бижип турар. Ынчангаш оон кыска үзүндүнү "Шын" солунга парлаар-дыр бис.

"АЛБАН ДААЛГАЗЫ"

... Чечен хамаатыларның чамдыктары чеми төне бергенде, бистен чем дилеп чедип келирлер. Тыва кижжи кээргээчел болгаш, оларга артыкшылдыг хлевивисти, чигиривисти, ривисти, чамдыкта консерваларыысты-даа берип турган бис. Ындыг харылзаалар биске оларның-биле эпиг ажылдап чурттаар, бот-боттарынга дузалажыр арганы берип турган. Харын-даа олар бистиң билбевис чаа медээлерни эккеп турганнар. "Доо бажында өске кижжи келди, бо бажында боочепсек бар" — деп келирлер. Ол дыңнадыгларның шын-мегезин дүргени-биле оваарымчалыг хынап турган бис. Оларның чугаалары колдуунда шын бооп турган. Билдинмес кижилерниң чамдыгы, чыт хапкан аң дег, каразыг апкаш, дезе-даа берген болгулаар. Ындыг таварылгаларда командиривис-биске дуза кадыксаан, медээ дамчыткан чечен хамаатыларга четтиргени илередирин утпас кижжи.

Каа-даа кижжи ак сеткилдиг ажылдаарга, түңнел көстү бээр. Грозный хоорайга чон-биле эки харылзажып, корум-чурум тударынга эки киржилгевис дээш Россия Федерациязының Президентизи Владимир Владимирович Путинниң бодунуң ат салганы Хүндүлел бижиин бистиң отрядка тывыскаан. Ол бисти улам эки ажылдаарынче сорук кирип турган.

Бир катап мындыг таварылга болганы биске таан уттундурбас. Грозный хоорайга кудумчуларга эрткен-дүшкен машиналар хынап ажылдап чоруп турувуста, "ГАЗ-53" машиналыг шериг хептиг ийи оол биске халдып келген. Оларның бисче көрүжүндөн-не тывалар деп танып кааш, чүрээм дыңзыг сога берген.

— Тывалар силер бе? — деп, оларның бирээзи тывалап айтырды.

— Ийе, тывалар бис — деп харыыладым.

Ийи оол машиназындан дүже халып келгеш, бисти кускаптап, кижжи бүрүзүн топтап көрүп, өөрүп турарын чүге деңнээр. Бис база дыка-ла өөрээм бис. Сактырымга, төрөөн Тывамның арыг, серин хады хөрээм хозады

хадып, бедик-бедик даглар, делгем-делгем шөлдерниң овурун каракка көзүлдүрүп кээр хөөмей-сыгыды кулаамда дыңналып келген ышкаш болду.

— Шак бо өлүм-чидим долган, ок-дары чыды сиңген Чечняга чаңгыс чер-чурттугларынга таваржып кээрге, ана ак-көк Тываның хөлбөң, ногаан эзимнери, айыраңнаан чечек шыпкан аяңнары көстүп кээр-дир — деп, оолдарның бирээзи тын тынмайн хөөрөп, бо Грозный хоорайда шериг албаны эрттирип турарын чай аразында дыңнады каапты. "Бо ийи оолдан аңгыда аңгы-аңгы хөй кезектерде та чеже тыва шериглер бар ыйнаан" деп иштимде бодай кааптым. Оолдарның бирээзин Радик, өскезин Тимур дээр болган. Чай аразында эгелээн төрөөн Тыва дугайында чугаа төнмөстээш туруп берген. Оон ам-ажыл үезинде чугаалажып туруп бээр эвес дишкеш, турар кезээндөн каш шак шөлээ дилеп алгаш, кежээ бистиңге кээрин оолдардан дилээш, бажыңыыс адресин айтып бердвис.

Ол кежээни кажан-даа утпас боор мен. Тыва чурттуг ийи шериг оол шагдаа акылары бистерниң куткан шайывысты ижип, төрөөн черлери "сарыг дыттыг Чадаана" биле "барык-санчыг, чурттаксанчыг Барыын-Хемчик" дугайын хөөрөп, бистен чарлып чадап, чоруур шагын чылдырып-ла олурганнар. Ылаңгыя оолдарның бирээзи Тимур дыка ырлаар, харын-даа гитарага ойнаар оол болган. Ол Хемчик хемниң эриинде акыр-акыр талдарның борбак, чинге будуктары дег салаалары-биле гитараның хылдарын суйбай бээрге, Чадаана хемниң дүвүнде даштар өттүр көстүп турар кылагар суу дег арыг аялгалар куттулуп келди. Ол бодунуң төрөөн "сарыг дыттыг Чадаанының" дугайын ырлап орган. Ооң шала сирилээш үнүндөн чуртунга ынакшылы, аңаа үр барбаанындан ону сагынганы, кударанчыг куюмнанчы-биле дыңналып турду. "Кандыг кончуг чуртун сагынган оол боор" деп иштимде кээргеп бодап олурдум. Бистиң шагдаа оолдардан ыгытаар кижжи чок.

База мен дег ынчаар бодап олурганнар-ла боор. Бис бүдүн отряд, тыва шагдаалар, каш-ла ай иштинде мында кээп чурум тутчуп ажылдаан, удавас дедир чанар болгай бис. Бо ийи бистен оранчок бичии оолдар мында барык бир чыл ажыр шериг албаны эрттирип турар. Ам-даа ол хире болгаш чанарлар. Кижжи бодаарга, эвээш үе-ле-дир. Ол хиреде оолдарның Тывазын сагынганын, аңаа ынаан кайгап ханмадыыс. Тыва кижжи ындыг болгай, чуртунга ынак. Чанып чоруптарда, бөргү-даа уштунуп каарга, хая көөр эвес.

Оон оолдар чоруур шагыыс чедип келди джип, далажып эгеледилер. Ам-даа бичии олурарын олардан дилээривиске-даа, хоржок болдулар. "Канчап чиде берген чор дээш командиривис дилей бээр" диштилелер. Үдеп каалы джиривиске, мырыңай ынашпадылар. Машиналыг улус каяа тоор бис диштилелер.

Оолдар машиназынга олуруп-каш чоруптарга, соондан көрүп тур бис. Хөй бодап бодаар дээш орта көрбөөнивис-ле боор, хөлчок улуг частышкын дыңналы берди. Канчангаш-ла көөрүвүске, оолдарның машиназы өрттенип тур. Алгы-кышкы-биле ынаар маңжып-ла кагдыыс. Чалбышталып турган кабинадан меделерин ышкыныпкан ийи чаңгыс чер-чурттугларыысты уштап соп алдыыс. Бирээзи тын чок, өскези аар балыгланган болду. Сактырымга, машина эвес, "сарыг дыттыг Чадаана" ерттенип турган ышкаш болду. Бир көөрүмге, эживис Дамдын тыва шериг оолдуң өлүг мага-бодун кускаптап алган, канчаар-даа арга чогундан калчаараан чүве дег алгырып, черни чудуруу-биле шашкылап ор...

Рация-биле "Дүрген дуза" кезээм кыйгырыптым. Олар балыгланган оолду болгаш ооң өлүрткен эжин аппараттар. Бистиң отрядтан Дамдын баштаан беш кижжи оларны үдеп чорупту. Бис арткан каш кижжи ол чоокку бажыңнары чиндип тургаш, тыва шериг оолдарның машиназынче граната октаан кижжини тудуп алган бис...

Алдын-оол ОНДАР.

БЕДИК ШАЦНАЛ-БИЛЕ

Күүсекчи эрге-чагырга органнарынга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш база төрүттүнген хүнүндөн 60 харлаары-биле Тыва Республиканың күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө сайыды Владимир Салчакович ОЧУР-

ООЛДУ Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2003 чылдың январь 17-де № 230 Чарлыын езугаар Тыва Республиканың "Шылгарангай күш-ажыл дээш" медаль-биле шаңнаан.

Бай-Тайга чонунга

УЛУГ БҮЗҮРЕЛ-БИЛЕ

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларыыс!

2003 чылдың январь 12-де Бай-Тайга кожуунуң чагырга даргазының албан-дужаалынга сонгулда эрткен болгай. Ол сонгулда кожуунуң ниити чурттакчы чонунуң сонгулда даңзызында кирген 6114 сонгукчуларының 4426-зы азы 72,4 хуузу идепкейлиг киришкеш, боттарыңарның шилилгелерни кылдынар. Кожуунга ниитизи-биле сонгулдлар корум-чурум талазы-биле чүгээр эки деңнелдиг эрткен-даа болза, чамдык кандидаттарның деткичилериниң талазындан чурум үрээшкени болуп, эштерин куду көрүүшкүннер-биле дорамчылап, чамдык таварылгаларда ден эргени сагывайн, моондактаашкыннар таварыштырып, кыжанып, чараш эвес чүүлдерни кылып турду. Ынчалза-даа чон ону кончуг эки билип, шын шилилгени кылып, быжыг туруштуунарны көргүзүп, Д.Ш.-Д.Хертек дээш 53,4 хууга бадылаашкыны арны бергениңер дээш, өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис.

Ылап-ла сонгукчулар ол хире деткип турда, чоннуң бүзүрели

дээш бүгү талазы-биле силерге бараан болуп, кызымак ажылдаарын бистиң деткичтивис шынзыдарынга бүзүрээр бис. Кожуунга сонгулдларның эртери чыл келген тудум-на, нарыыдап, дүшкүрүлүг орукче кирип, кончуг багай талаларынче бар чыдарын эскерип, билип турар силер. Хээли ап, сонгулданың "кара" технологиязынга алыспайн, угаан-сарыылдыг болуп, ажы-төлүвүстүң келир үези, алыс бодувустуң чаагай чурттаарыыс дээш, ам-даа быжыг туржуулунар.

Кожуунуң салым-чолу дээш чагырыкчыны сонгууру — чонун херээ, ол боттарыыстың шын шилилгевис болур. Чонувустуң берген бүзүрелин, идегелин бистиң деткичтивис Д.Ш.-Д.Хертек улуг үнелеп, билип турар.

Сонгулданың бирги эл-чезенден-не Д.Ш.-Д.Хертек 2367 (53,4 хуу), М.С.Монгуш 1604 (34,1 хуу) бадылаашкыны эртип турда-ла, билдингир чылдагааннар-биле сонгулданы катап эрттирер ужурга таварыштырып, ийи дугаар бадылаашкынны чарлаан болду.

Эргим сонгукчулар!

Кожуунувустуң чагырга даргазын сонгуп алыры дээрге чонун эрге-ажыын камгалап, туржуп билир, социал магадылалын камгалап шыдаар, кожуунуң социал-экономиктиг хөгжүлдөзи, сайзыралы дээш сагыш човап чоруур, дүн-хүн чок, ажыл-ишчи адазы дег кижжи болур.

Ынчангаш бистер база силер ышкаш, сагыш човап, ам база катап болур сонгулдларга идепкейлиг, эки киржиринерни манап, улуг бүзүрел-биле чонувусту — бай-тайгажыларны, кыйгырып тур бис!

Бай-Тайга кожуунуң чагырга даргазының албан-дужаалыга кандидат Дугар-оол Шожал-Даржаевич ХЕРТЕКТИҢ деткиччи бөлүү.

Өртгөн төлгөн.

ТР-ниң Культура болгаш национал херектер талазы-биле яамызы

ТР-ниң Национал зоопаргының сүлде-демдээниң телевилелиниң мөөрейин чарлап тур.

А-4 саазынга кылган чуруктарны күзелдиг киржикчилер 2003 чылдың март 20-ге чедир сайттың секретарынга дужаарын дыңнаттыыс.

Щегинсин-Кравченко кудумчузу, 46, 3-кү каът.

Хостуг албан-дужаалга

Тыва Республиканың Тудуг яамызы Тыва Республиканың Күрүнениң ведомстводан дашкаар экспертиказының эргелелиниң начальнигиниң

хостуг албан-дужаалынга

конкурсту чарлап тур.

Негелдези: дээди тускай эртемниг, тудуг талазы-биле ажыл стажы беш чыл, телевилел талазы-биле документилерни долдузу-биле билир кижжи херек.

Харылзажыр телефону: 3-41-41; 3-43-32.

ШЫН

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнун оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдис — 3-39-15, компьютер төвү — 1-03-90, культура, өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, улуттук килдистери — 3-34-98, тел/факс (394-22) 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7450. Чагыр 9.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазак болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

АГАР САНЫЫС: № 4070381040000010000 АКБ ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткелиниң

Бүрүткелиниң дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомитетиниң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтыгланган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.